

Jan Łoboda

*Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego
Uniwersytet Wrocławski*

MIASTO A RELIGIA.

NIEKTÓRE ASPEKTY PRZESTRZENNE

Niniejsze rozważania odnoszą się do wybranych relacji, jakie istniały od zarania dziejów między miastami i religią w ich przestrzennych aspektach, na przykładzie lokalizacji obiektów sakralnych. Wprawdzie w literaturze geograficznej, szczególnie w ostatnim okresie, zwracano uwagę między innymi na związki sieci osadniczej z funkcjami religijnymi i towarzyszące temu przekształcenia krajobrazu (Jackowski 2003), rezultaty tych studiów są wciąż skromne i wymagają dalszego ich poszerzenia, pogłębiania i rozwoju. Konieczność ta wynika głównie z faktu, iż ponad połowa ludności świata mieszka już w miastach, których liczba i wielkość systematycznie wzrasta, a prawie 85% ludności jest wyznawcami różnych religii, których ciągle przybywa. Skutki tych procesów są różnorokie – szczególnie w miastach, podobnie jak ich przejawy przestrzenne.

W naszych rozważaniach ograniczamy się do przybliżenia i bliższego naświetlenia funkcji religijnych miast, ich przestrzennego wizerunku mającego swój wyraz w budowlach sakralnych, stanowiących ważną tkankę przestrzeni miejskiej. Lepsze zrozumienie tych aspektów wymaga nawiązania do genezy powstawania miast (Ostrowski 1996) i określenia ich miejsca w zmniejszającej się sieci osadniczej w różnych okresach historycznych, formacjach społeczno-gospodarczych i regionach geograficznych. Miasta bowiem, wraz z postępem cywilizacyjnym, różniły się zasadniczo swoją lokalizacją, wielkością, formą a w konsekwencji funkcjami i innymi cechami.

Miasto zaliczane było i jest do podstawowych kategorii zjawisk, których badaniem zajmuje się między innymi geografia (Maik 1992, Liszewski 1997), a których fenomenowi dotąd w pełni nie wyjaśniono (Castells 1982). Literatura na ten temat jest ogromna, a mimo to, nie ma dotąd w pełni adekwatnej i wyczerpującej definicji miasta.

Zwykle za miasto uznaje się znaczne skupisko ludności, różniące się od innych swymi głównie nierolniczymi funkcjami, znaczną skalą przestrzenną – wielkością oraz intensywnością zabudowy (Jałowiecki 1972). Nie możemy jednak przy tym zapominać, że powstanie miast jako określonej instytucji społecznej, a jednocześnie przestrzennej formy współżycia różnych społeczności o złożonej strukturze wewnętrznej i wielorakich relacjach zewnętrznych, posiada różnorodne przyczyny i uwarunkowania. Mają one swoje źródła głównie w rozwoju historycznym (Egli 1951) i społeczno-gospodarczym oraz kulturowym, a także w postępie cywilizacyjnym (Burke 1971). Z różnymi cywilizacjami łączyły się ich zróżnicowane koncepcje, realizacje i skutki (George 1956).

Pojęcie religii jest również rozmaicie definiowane i w sposób jeszcze bardziej zróżnicowany interpretowane (Schaefer 1989). Upraszczając te zróżnicowania, na potrzeby tych rozważań przyjmijmy, że religia to zjawisko, które określano najczęściej jako relacja człowieka do tego, co święte, wzniosłe, inne niż zwyczajnie świeckie. Wyrażać się to może w różnie pojmowanej świętości i sferze boskiej, która bywa manifestowana w wymiarze doktrynalnym (wiara), w czynnościach religijnych (kult), w sferze religijności indywidualnej (mistyka) oraz w interesującej nas sferze społeczno-organizacyjnej jako kościół czy wspólnota religijna, która zajmuje określone miejsce w przestrzeni (Wardenburg 1991).

Identyfikacja wspomnianych na wstępie relacji wymaga sięgnięcia do ich genezy i uwarunkowań rozwoju w poszczególnych epokach historycznych (Mumford 1961)

Pierwsze miasta powstały już w starożytności. Ich występowanie przypisywane było pierwotnie obszarom rozciągającym się od doliny Tygrysu i Eufratu, wzdłuż wschodniego wybrzeża Morza Śródziemnego aż do doliny Nilu. Najpóźniej w 2. poł. VI tysiąclecia p.n.e. znaczne zróżnicowanie charakteru skupisk ludzkich było na wymienionych terenach a także i w Azji Mniejszej dostatecznie wyraźne, by można z nimi wiązać występowanie miast (m.in. Egli 1951; Mumford 1961).

W pierwszym okresie rozwoju miast rolnictwo i myślistwo (Czaja 2003) stanowiły główne źródła utrzymania ich mieszkańców. Dopiero z wpływem czasu struktura zawodowa ludności mieszkającej w miastach np. greckich zróżnicowała się i powstały duże ośrodki handlu i rzemiosła, np. Ateny. Charakterystycznym elementem kształtowania miast stała się agora otoczona okazałymi budowlami, wśród których z reguły znajdowały się także świątynie.

Na przełomie VI i V w. p.n.e. na obszarze przeznaczonym pod zabudowę wytyczono sieć krzyżujących się pod kątem prostym ulic. Powstałe w efekcie bloki zabudowy dzielono na równej wielkości place, które zajmowano pod odpowiednie budynki publiczne, w tym kościoły, rotundy, baptysteria i inne.

W odróżnieniu od wzorów greckich, miasta rzymskie posiadały z reguły prostokątną formę, a oś ich układu urbanistycznego wyznaczały dwie krzyżujące się, skierowane do bram, ulice.

Uwzględniając postępowanie w podnoszeniu wydajności ziemi – głównie w wyniku jej nawadniania – możliwe stało się utrzymanie większej liczby ludności

zajmującej się rzemiosłem, handlem i transportem, jak również spełniającej funkcje administracyjne i związane także z kultem religijnym (Boesler 1960). Poza bezspornym dużym znaczeniem funkcji produkcyjnych i handlowych, które dynamizowały rozwój miast, wraz z dokonującym się postępowaniem, wzrosło znaczenie funkcji usługowych tak materialnych, jak i duchowych.

Od zarania dziejów miasto wiązało swą genezę z siedzibą władzy, kontrolując i administrując obszarami jej zasięgu – por. miasta greckie i rzymskie w starożytności po współczesne stolice – w tym centra wyznaniowe. Powiązania kształtujące się pod wpływem organizacji administracyjnych, politycznych czy religijnych wznagły kontakty członków społeczności nimi objętych, ułatwiając tym samym integrację, ale i ingerencję w inne sfery życia, tworząc jednocześnie tkankę scalającą życie miejskie i mając ogromny wpływ na funkcjonowanie miast.

Za przełom w rozwoju miast można uznać powstanie w IV w. p.n.e. miast – państw na obszarze Mezopotamii, w tym Endu Ur czy Uruk, które pełniły funkcje centrów administracyjnych i rynków produktów rolnych. Cechowała je monumentalna architektura w postaci pałaców, spichrzów i świątyń otoczonych murami obronnymi z bramami miejskimi.

Towarzyszyło temu zróżnicowanie struktury społeczno-zawodowej mieszkańców z udziałem rzemieślników, kupców oraz rządzącej warstwy kapłańsko-urzędniczej, z czym wiązała się odpowiednio eksponowana lokalizacja instytucji z nimi związanych.

Należy przy tym pamiętać także o miastach-pałacach, które były wznoszone w II tysiącleciu p.n.e. w obrębie kultur basenu Morza Egejskiego, jak Knossos na Krecie, Mykeny, Teby i inne, które pełniły funkcje ośrodków władzy oraz były przejawem scentralizowanego systemu gospodarowania obejmującego produkcję rzemieślniczą i handel.

Proces miastotwórczy na Półwyspie Apenińskim został zapoczątkowany na początku I tysiąclecia p.n.e. Miasta, podobnie jak greckie, miały tam charakter odrębnych państw. Budynki publiczne sytuowano w miarę symetrycznie wzdłuż osi, a znaczące budowle lokalizowano m. in. na wzgórzach – w tym także obiekty sakralne. Ekspansja polityczna i terytorialna Rzymu sprzyjała zakładaniu wielu nowych miast, początkowo w samej Italii, a następnie w zdobytych prowincjach, które były przeważnie zamieszkane przez właścicieli terenów rolnych i obsługującą ich ludność.

W efekcie, w I i II w. p.n.e. wzdłuż wybrzeża Morza Śródziemnego powstało wiele tysięcy miast różnej wielkości, w których z reguły były zagwarantowane prestiżowe miejsca dla budynków sakralnych, czemu sprzyjał rozwijający się wówczas municypalny ustrój samorządowy.

Określenie liczby mieszkańców miast antycznych było bardzo trudne i opiera się jedynie na szacunkach – posiada charakter hipotetyczny. Przykładowo: Knossos z portem zamieszkiwało ok. 50 tys. mieszkańców, Ateny z Pireusem – ok. 100 tys. (33 r. p.n.e.).

Miasta hellenistyczne były już znacznie większe: Aleksandrię zamieszkiwało ok. 500 tys. osób (50 r. p.n.e.), Rzym liczył ok. 1 mln ludności (II w. p.n.e.),

a miasta prowincjonalne, jak Pompeja, zamieszkiwało przeważnie ok. 20 tys. osób (79 r. n.e.). Religijna obsługa tych populacji wymagała odpowiednich miejsc i warunków dla realizacji związanych z tym funkcji. Były one zlokalizowane zarówno w centralnej części miasta, jak i w odpowiednio eksponowanych – widocznych miejscach jak wzgórze, skrzyżowania ważniejszych ulic itp.

W I tysiącleciu procesy miastotwórcze objęły Daleki Wschód i Amerykę prekolumbijską. W okresie 618-907 r. nastąpiło odrodzenie miast chińskich – Chang’an, Kanton czy Luoyung liczyły po ok. 1 mln mieszkańców. Z kolei największymi ośrodkami miejskimi Ameryki były miasta świątynie jak Teotihuacan – 125-200 tys. mieszkańców w IV-VIII w. czy Tenochtitlan – 100-300 tys. w XIV-XVI w.

Sytuacja miast w średniowieczu uległa radykalnej zmianie wraz z upadkiem państwa rzymskiego. W sposób niejednolity następowało wyludnianie się miast położonych w jego granicach. Dużym i ważnym miastem pozostał Konstantynopol, który na początku V w. zamieszkiwało ok. 600 tys. mieszkańców.

Należy przy tym podkreślić, iż niezależnie od kościołów średniowieczne klasztory obok funkcji religijnych pełniły również bardzo często funkcje gospodarcze, skierowane nie tylko na potrzeby wewnętrzne, ale i zewnętrzne. Przypisuje im się m.in. spopularyzowanie nowych metod uprawy ziemi i hodowli zwierząt (cystersi). Były one również często ośrodkami browarnictwa (benedyktyni, cystersi), produkcji serów (benedyktyni, trapiści), gorzelnictwa – nalewki, wina (benedyktyni, kartuzi), a także wytwarzania bardzo wielu preparatów leczniczych skutecznie stosowanych i obecnie (karmelici, bonifratrzy i inni) oraz perfum (dominikanie, karmelici). Zyski opactw przeznaczano zarówno na działalność własną, jak i na cele charytatywne, która to tradycja przetrwała do czasów współczesnych.

W V-VI w. miasta wyludniały się i ograniczały lub przestawały pełnić funkcje centrów administracyjnych, produkcyjnych i handlowych. W większości z nich przetrwały jedynie siedziby biskupów, dzięki czemu kontynuowane były funkcje sakralne.

Poczynając od VIII w. wiele skupisk o miejskim charakterze powstało poza rzymskim limesem. Ośrodki rzemiosła i handlu lokalizowały się głównie przy rezydencjach władców, biskupów i przy klasztorach.

Miasta europejskie w IX-XI w. rozwijały się przeważnie bezplanowo, choć ich ekspansja przyczyniła się do powstania tzw. prawa miejskiego, co spowodowało m.in., iż XII-XIX w. to okres wzmożonej kolonizacji miejskiej, która służyła umacnianiu władzy świeckiej. Niektóre miasta, przeważnie silne ekonomicznie, uzyskiwały charakter niezależnych republik – np. Wenecja zachowała tę pozycję aż do XVIII w.

Dopiero poczynając od XII w. zaczęły powstawać miasta oparte o racjonalne plany i założenia, które posiadały szereg cech wspólnych, w tym: sieć uliczna miała w nich w miarę regularny układ – często dostosowany do rzeźby terenu i dotychczasowej zabudowy; centralnym ośrodkiem był zwykle rynek skupiający poszerzone ulice prowadzące często do placów o funkcjach handlowych; na

i przy rynku lokalizowane były różne budynki publiczne, jak ratusz, sukiennice, kramy, wagi itp.

Główne obiekty sakralne, jak kościoły miejskie, były przeważnie rozmieszczone w pobliżu rynku, natomiast klasztory wraz z przylegającymi do nich dobrami zakonnymi (ziemiami i tym, co się na nich znajdowało) sytuowano przeważnie peryferyjnie, nawiązując do istniejącego systemu obronnego, który tym samym uległ wzmocnieniu.

Kształtujące się w XI-XIII w. prawo miejskie przyczyniło się w Europie do powstania modelu miasta opartego o szachownicowy układ ulic, centralnie położony rynek lub szeroką ulicę, przy których lokalizowano także ważniejsze obiekty sakralne.

Kolejny przełom w rozwoju miast wiąże się z czasami nowożytnymi, na które przypadają m. in. wielkie odkrycia geograficzne XV-XVI w. Spowodowały one zmianę głównych szlaków handlu międzynarodowego i w konsekwencji relokację niektórych jego ośrodków.

Odkrycie Ameryki rozpoczęło kolonizację miejską tego kontynentu, która przebiegała nierównomiernie i ze zmiennym natężeniem na obejmowanych nią obszarach.

W Europie natomiast nastąpiły zmiany w rozwoju i rozmieszczeniu miast dzięki rozwojowi przemysłu i jego skutków, które wyrażały się najczęściej w poziomie zurbanizowania poszczególnych regionów i krajów.

W tym czasie daleko idącym przemianom uległa budowa miast. Nastąpił wzrost zainteresowania ich problemami, co szczególnie wyraźnie zaznaczyło się w okresie renesansu. Powstało wówczas wiele propozycji nowatorskich rozwiązań urbanistycznych, dotyczących m. in. kształtu miast, typów budynków miejskich i układów komunikacyjnych a część z nich postulaty urbanistyczne wiązała z projektami reform społecznych. Miastom zalecono nadawanie – preferowanie układu możliwie geometrycznego i regularnego. Jaskrawym tego przykładem było stosowanie przy rozbudowie miast amerykańskich, rozpowszechnionej w XIX w., schematycznej sieci ulic, przecinających się pod kątem prostym i tym podobnych rozwiązań.

Rezultatem tych przemian w XVI-XVIII w. była zmiana wyglądu miast. Znalazło to m.in. wyraz w barokowych koncepcjach urbanistycznych, w których obok idei symetrii przyjmowano założenia pałacowe. Najsilniej zostały przekształcone i rozbudowane wówczas wielkie miasta, jak Rzym czy Paryż. Ponadto większe znaczenie uzyskała także ich funkcja rezydencjonalna, odnosząca się do rozmieszczenia rezydencji dostojników religijnych.

Za istotne dla rozwoju miast można uznać czasy najnowsze, nie tylko dlatego, że rośnie ich liczba i wielkość. Szczególnie wielki wpływ na ich kształtowanie wywarła rewolucja przemysłowa, za sprawą której silnie rozwinęła się nowoczesna miejska technika sanitarna, pojawiły się tramwaje elektryczne, metro, zelektryfikowane linie kolejowe, upowszechniły się elektrownie dostarczające prądu także prywatnym odbiorcom, w budownictwie na dużą skalę stosowano stal i beton, wykorzystywano przy tym nowe odkrycia i wynalazki naukowe

- maszyny parowe itp. Ewolucja ta w XIX w. zainicjowała także gwałtowny wzrost koncentracji ludności w miastach i kształtujących się już wówczas aglomeracjach liczących do kilku milionów mieszkańców. Równolegle towarzyszyła temu dekoncentracja miejsc zamieszkania w ramach samych aglomeracji. Klasycznym przykładem był w tym względzie Londyn, gdzie średniowieczne centrum miasta - pierwotnie zamieszkałe przez kupców, bankierów, rzemieślników i dostojników władzy świeckiej i kościelnej - przekształciło się bardzo szybko w „city” będące ośrodkiem gospodarczym zatrudniającym w ciągu dnia ok. 1 mln osób, a zamieszkanym jedynie przez kilkadziesiąt tysięcy mieszkańców. Ludność przenosiła się na obszary otaczające miasto właściwe, które w ciągu ostatnich kilkadziesiąt lat także zaczęły się wyludniać, przy równoczesnym wzroście liczby mieszkańców konurbacji oraz londyńskiego regionu miejskiego.

Początkowy okres rewolucji przemysłowej zapoczątkował na peryferiach miast proces powstawania dzielnic robotniczych z często chaotyczną i niekiedy prowizoryczną zabudową, a następnie rozwój masowego budownictwa mieszkaniowego, czy to w postaci bloków czy też osiedli indywidualnych, w części złożonych z szeregowych domów jednorodzinnych. W każdym z nich prawie równolegle lokalizowane były obiekty usługowe z sakralnymi włączniami.

W końcu XIX w. zaczęły powstawać nowe koncepcje miast idealnych, jak np. „miasta liniowe” (A. Soria y Mata); „miasta przemysłowe” (T. Garnier); „miasta ogrody” (E. Howard); „miasta współczesne” (Le Corbusier); „miasta rozległe” (F.L. Wright); „miasta funkcjonalne” (J. Chmielewski i S. Syrkus) i inne. W każdym z nich, zwykle w centralnej i reprezentacyjnej oraz mieszkaniowej strefie, znajdowały się obiekty o funkcjach religijnych, których lokalizacja najczęściej nawiązywała do gęstości rozmieszczenia mieszkańców oraz terenów będących własnością określonego kościoła.

Wiek XX, z właściwym dla tego okresu szybkim wzrostem ludności na świecie oraz postępowaniem w udoskonalaniu i rozwoju różnych środków transportu (samochody, samoloty, rurociągi) i łączności (radio, telewizja, telefonia komórkowa, internet itp.), przyczynił się do dalszego rozwoju i rozprzestrzeniania się miast i wynikających stąd potrzeb nie tylko materialnych, ale i duchowych.

Dwudziestowieczne obie wojny światowe wywarły także duży wpływ na rozwój miast i ich funkcji. Próby kierowania procesami urbanizacji w byłym ZSRR, jak i innych krajach związanego z nim bloku, nie przyniosły pożądanych i zadawalających rezultatów, poza bliźniaczo podobnymi zespołami wielokondygnacyjnego budownictwa mieszkaniowego, które z reguły sprowadzały się do pełnienia jedynie funkcji sypialnych i to przeważnie o niskim standardzie.

Dla współczesnych wielkich miast, aglomeracji, konurbacji czy megalopolis w krajach rozwiniętych i post-przemysłowych cechami charakterystycznymi są: ich wielofunkcyjność, duże zagęszczenie zabudowy przy jej horyzontalnej orientacji, rozdzielenie miejsc pracy i zamieszkania, duże i ciągle rosnące natężenie ruchu ulicznego, często nadmierne zagęszczenie miast i towarzyszące temu różnorodne problemy społeczne, jak patologia, przestępczość, wyizolowane getta wielkomiejskie, rosnące zagrożenia bezpieczeństwa mieszkańców itp. Tym

niemniej w wielu krajach, szczególnie zamożnych, powstało wiele nowoczesnych miast i zespołów zabudowy miejskiej o wysokich standardach zapewniających możliwość realizacji wielu funkcji, z sakralnymi włącznie.

Z kolei w krajach rozwijających się, gdzie obserwujemy najwyższy relatywnie przyrost liczby ludności, rozwój miast odbywa się w szybszym tempie niż w państwach postindustrialnych. Towarzyszy temu często niekontrolowany rozwój, pozbawionej prawie całkowicie infrastruktury, zabudowy typu „slumsy”. W efekcie wokół dużych aglomeracji i konurbacji powstają dzielnice biedoty, urągające wszelkim podstawowym wymogom współczesności. Mimo to obiekty sakralne na ich terenie nie należą do rzadkości.

Na zakończenie tych rozważań należy zwrócić uwagę na niektóre prawidłowości związane z rozwojem miast polskich w omawianym kontekście. Ich zróżnicowanie było przedmiotem analiz już w minionym stuleciu (m.in. Leszczycki 1936; Kostrowicki 1952; Koter 1974; Maik 1992 i in.).

Geneza powstawania i kształtowania miast na ziemiach polskich sięga VI-VII w., kiedy to grody stanowiły centra ideowe ówczesnego życia politycznego i gospodarczego (Kęłowski 1987). Była to forma osadnictwa zamkniętego, obejmująca rodzinę lokalnego wielmoży lub wiele takich rodzin, przeciwstawianych okolicznej podległej ludności. Grody pełniły wówczas funkcje ośrodków władzy militarnej i politycznej.

Właściwy rozwój miast w Polsce rozpoczął się jednak dopiero w X w. i związany był z kształtowaniem się nowej struktury państwa, a także z towarzyszącą temu chrystianizacją kraju. Było to równoznaczne z tworzeniem odpowiednich instytucji i upowszechnianiem nowej ideologii. Uwzględniając wewnętrzne i zewnętrzne czynniki państwowotwórcze, można przyjąć, iż wierzenia i ideologia pogańska nie mogły być w tych przemianach użyteczne.

Przez ten etap kształtowania i rozwoju miast trwały jeszcze tradycje wierzeń pogańskich, którym towarzyszył kult sił biologicznych i przyrody. Ich zasięg i siła oddziaływania uległy jednak stopniowemu ograniczeniu wraz z upowszechnianiem się chrześcijaństwa. Stanowiło ono bowiem system ideowy daleko zaawansowany, o znacznej odrębności i suwerenności, choć jego zasięg początkowo nie był zbyt wielki, gdyż obejmował w X i XI w. tylko rodzinę panującego i jego otoczenie, kler katedralny i często pozostający na uboczu kler zakonny. Kler katedralny był bezpośrednio podporządkowany księciu, stanowiąc jednocześnie główną siłę ideową, pełniąc funkcje doradcze i wykonawcze.

Przyjęcie chrztu przez Polskę było równoznaczne z otwarciem na Zachód, szerokim dostępem do posiadających wielowiekowe tradycje wartości kultury śródziemnomorskiej, co wiązało się z wprowadzeniem na nasze terytorium ludzi kulturą tą połączonych. W efekcie pojawiły się budowle chrześcijańskie, jak: bazylika, rotundy i palatia, które były w tym okresie charakterystyczne dla istniejących grodów, przekształcających się w miasta. Wprawdzie palatia były zapewne siedzibami władców, ale nie wyklucza to obecności w nich duchowieństwa. Równolegle też powstawały pierwsze katedry jako jedna z form budowli monumentalnych, które były typowe dla głównych ośrodków władzy

księżęcej. Stanowiły one centra chrystianizacji w Gnieźnie – jako stolicy, w Krakowie, Wiślicy i Przemyśle.

Miasta powstawały początkowo wokół grodów jako ośrodków władzy politycznej i centrów gospodarczych. Ważną funkcję w tym procesie spełniały także podgrodzia i warownie poza granicami-wałami, na obszarze których często odbywały się targi, dające z reguły początek osadom wczesnomiejskim, pełniącym funkcje handlowe. Jednak za istotniejszy wówczas czynnik miastotwórczy uznawano handel dalekosiężny, stąd najszybciej zaczęły się rozwijać ośrodki położone wzdłuż szlaków handlowych, takie jak Kraków, Wrocław, Szczecin czy Gdańsk.

Na wiek XII przypada znaczny wzrost liczebny budownictwa – w tym sakralnego, a szczególnie klasztornego, które nawiązywało do wzorów niemieckich i w mniejszym stopniu włoskich.

Za przełomowy okres w rozwoju polskich miast uznaje się schyłek XII w. (Czaja 2003), gdy napływa do nich bardzo wielu osadników głównie z zachodniej Europy. Wraz z nimi bowiem pojawił się nowy ustrojowy i organizacyjny model miast i związane z nim nowe prawo osadnicze. Większość miast na ziemiach polskich była lokowana na prawie magdeburskim ewentualnie na jego lokalnych odmianach, jak np. prawie średzkim czy chełmońskim. Natomiast na północy kraju podstawą lokalizacji miast były wzory Lubeki.

Początek XIII w. charakteryzował się lokacją miast na Śląsku, a w drugiej połowie proces ten objął Wielkopolskę i Małopolskę.

W XIV i XV w. podobne zjawisko obserwowano na Mazowszu i w Prusach. W sumie przy końcu średniowiecza istniało w Polsce ok. 700 miast i na początku XVI stulecia w miastach mieszkał prawie co czwarty Polak.

Zarówno w XVI, jak i XVII w. w dalszym ciągu powstawały kolejne miasta, zakładane głównie przez magnatów i szlachtę, przeważnie na obszarze Litwy i na ziemiach ruskich w oparciu o założenia urbanistyki renesansowej.

W drugiej połowie tego ostatniego stulecia i na początku XVIII w. procesy miastotwórcze objęły pogranicze mazowiecko-podlaskie.

Poczynając od XVI w., napływało do polskich miast wielu kupców i rzemieślników z krajów ościennych i ogarniętych konfliktami religijnymi. Byli to: Niemcy, Żydzi, Włosi, Anglicy Szkoci i inni, którzy nieśli ze sobą własną kulturę i wiarę. W efekcie w naszych miastach powstało wielu budowli sakralnych różnych wyznań.

Oświecenie przyniosło reformy życia miejskiego, których usankcjonowaniem była konstytucja o miastach królewskich i ich dalszy rozwój. Został on jednak zahamowany przez kolejne rozbiory Polski w 1772, 1793 i 1795 r. i związane z tym zmiany granic i zniszczenia spowodowane przez wojny napoleońskie.

Z początkiem XIX w. na ziemiach polskich rozpoczął się proces uprzemysławiania, który przyspieszył ówczesne procesy urbanizacyjne, najszybciej przebiegające w Królestwie Polskim.

Na okres międzywojenny przypadł stopniowy wzrost liczby miast z 611 do 636, z których większość stanowiły małe ośrodki, a największym w 1939 r. była Warszawa licząca 1 290 tys. mieszkańców.

Przyspieszone procesy urbanizacyjne, zarówno na skutek szybkiego po 1945 r. rozwoju przemysłu i wysokiego przyrostu naturalnego ludności, przyczyniły się do wzrostu liczby miast w 2. poł. XX w. z 706 w 1950 r. do 880 w 2000 r. i 883 na początku nowego wieku. Mimo iż zarówno powojenna odbudowa miast zniszczonych działaniami wojennymi, jak i budowa nowych nie liczyła się z potrzebami duchowymi ludności – co było charakterystyczne dla państw tzw. bloku sowieckiego – to i tak obiekty sakralne w Polsce zajmowały i zajmują w naszych miastach należne im miejsce zarówno w centrach, jak i w poszczególnych dzielnicach i osiedlach, nawiązując tym samym zarówno do tradycji historycznych jak i współczesnych potrzeb duchowych społeczeństwa polskiego.

W świetle powyższych tendencji mogłoby się wydawać, iż głównym lub jednym z najważniejszych problemów związanych z ciągle wzrastającą liczbą mieszkańców miast jest powstrzymanie ich nadmiernego rozwoju. Doświadczenia historyczne, w tym i powojennej Polski, wykazały, iż jest to teza błędna wobec systematycznie powiększającej się populacji ludności świata mieszkającej i napływającej do miast.

Główny problem z tym związany polega nie na ograniczaniu wzrostu liczby ludności miejskiej, lecz na osiągnięciu – a przynajmniej dążeniu do uzyskania – możliwie optymalnej/racjonalnej struktury miast i ich konstelacji w postaci wielofunkcyjnej sieci osadniczej. Towarzyszyć temu powinna szeroka oferta instytucjonalna miast, w ramach której mogłyby być zaspokojone wszystkie potrzeby ich mieszkańców, w tym potrzeby kulturowe i związane z nimi jakże istotne potrzeby religijne oraz odpowiednie – godne miejsce w przestrzeni miejskiej na ich realizację.

LITERATURA

- Benevolo I., 1995, *Miasto w dziejach Europy*, Warszawa.
- Boesler K. A., 1960, *Die städtischen Funktionen*, Abh. Geographisches Institut 6, Berlin.
- Bogucka M., Samsonowicz H., 1986, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław.
- Burke G., 1971, *Towns in the Making*, Norwich.
- Castells M., 1982, *Kwestia miejska*, Warszawa.
- Czaja R., 2003, *Miasto*. *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, 17, Warszawa.
- Drucker P., 1999, *Spółczesność pokapitalistyczna*, Warszawa.
- Egli E., 1951, *Geschichte des Städtebaues*, 1. Zürich.
- Frysztański K., 1997, *Miasta metropolitalne i ich przedmieścia*, Kraków.
- Greddes P., 1915, *Cities in evolution*, London.
- George P., 1956, *Miasto*, Warszawa.
- Herbst S., 1954, *Miasta i mieszczaństwo renesansu polskiego*, Warszawa.
- Jackowski A., 2003, *Święta przestrzeń świata. Podstawy geografii religii*, Wyd. UJ, Kraków.

- Jałowiecki B., 1972, *Miasto i społeczne problemy urbanizacji*, Warszawa-Kraków.
- Kostrowicki J., 1952, *O funkcjach miastotwórczych i typach funkcjonalnych miast*, *Przegl. Geogr.*, 24, 1.
- Koter M., 1974, *Fizjonomia, morfologia i morfogeneza miasta. Przegląd i próba uściślenia pojęć*, *Zeszyty Naukowe UŁ, Seria II*, 55.
- Kęłbowski J., 1987, *Dzieje sztuki polskiej*, Warszawa.
- Leszczycki S., 1936, *Typy fizjonomiczne miast polskich*, *Samorząd Terytorialny*, 8, 2.
- Liszewski S., 1997, *Miasto w kręgu zainteresowań geografa*, [w:] IX Konwersatorium wiedzy o mieście: *Współczesne przemiany struktur dużych miast*, Łódź.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Toruń.
- Mumford L., 1961, *The City in History*, New York.
- Ostrowski W., 1996, *Wprowadzenie do historii budowy miast. Ludzie i środowisko*, Warszawa.
- Schaeffler R., 1989, *Filozofia religii*, Częstochowa.
- Wardenburg J., 1991, *Religia i religie*, Warszawa.

THE CITY VERSUS RELIGION. CERTAIN SPATIAL ASPECTS

SUMMARY

The paper presents a simplified historical outline of certain age-old relationships between cities and religions looking specifically at locations of sacral objects. The author investigates religious functions of cities and their place in an evolving settlement network in various socio-economic formations and regions of the world.

In the light of trends observed it might seem that one of the major issues linked to the increasing urban population would be to contain excessive urban growth. Historic experience, however, proves this proposition wrong. The main issue is not to contain the growth of urban population, but to arrive at an optimum inner urban structure and urban network in a form of a multifunctional system. A broad institutional offering should accompany this development to meet all needs of the inhabitants, including cultural needs and specifically also religious needs, including a right place where they could be fulfilled in the spatial structure of an urban area.

Translated by Paweł Pilch